

SLOVO, sv. 62 (2012), 245–266, Zagreb 2012.

UDK 264-13(497.5)“13“:
811.163.42]:003.349.1

ZAPAŽANJA O JEZIKU *AKADEMIJINA BREVIJARA* (HAZU III c 12)

Marinka ŠIMIĆ, Zagreb

U radu se opisuju pojedina jezična obilježja *Akademijina brevijara* koji se čuva u Arhivu HAZU pod signaturom *IIIc 12* (dalje BrAc), hrvatskoglagoljskoga rukopisa iz 1384. godine za koji se pretpostavlja da je pisan u Istri. Dijelovi toga brevijara: *Psaltir* i *Komunal*, uz neke oficije, nisu pisani posve ujednačenim jezikom. U ovom se prilogu raspravlja o grafijskim i fonološkim obilježjima koja potvrđuju da je BrAc istarski rukopis, što posebice dolazi do izražaja u drugome dijelu rukopisa koji je u odnosu na prvi pisan pomlađenijim jezikom. Provedena jezična raščlamba na fonološkoj i grafijskoj razini potvrdila je pretpostavku da BrAc po svim jezičnim obilježjima pripada sjevernoj, odnosno konzervativnijoj skupini hrvatskoglagoljskih rukopisa. To je zaključeno na temelju jezičnih karakteristika kao što su npr.: pravilno pisanje štapića na mjestu *poluglasa*; pravilno čuvanje *jata* s neznatnim ekavskim utjecajem; pisanje suglasničke skupine *žd*, primjerâ *poëtb*, *priëtb*; ikavizmi su potvrđeni jedino u *Komunalu*: *lipimъ gl(a)somъ* 66d, *div(i)č'ska* 67b, *naprid'* 67b.

Ključne riječi: Akademijin brevijar, hrvatskoglagoljski rukopisi, crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije, grafija, fonologija

I. UVOD

Među hrvatskoglagoljskim rukopisima posebno mjesto pripada *Akademijinu brevijaru* koji se čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu pod signaturom *III c 12* (dalje: BrAc). Dijelovi toga brevijara su: 1. *Psaltir* (1–35b), 2. *Kantici* (35c–39b), 3. *Commune sanctorum* (39b–64b), 4. *Oficij za mrtve* (64b–66a), 5. *Oficij Blažene Djevice Marije* (66a–68c), 6. *Lunarna tablica* (Pashalna tabela) (68d), 7. *Vječni kalendar* (69–70v). Po svom se sadržaju ubraja u tzv. *Liber horarum* – vrstu časoslova koja je bila popularna u Europi još od Karla Velikoga, kao i drugi hrvatskoglagoljski rukopisi: *Lobkowitzov psaltir* (PsLob) iz 1359. godine, *Pariški zbornik* (Borislavićev), *Cod Slav 73* (CPar) iz 1375. godine i tiskani *Kožičićev oficij rimski* iz 1530. godine.

To je vrsta časoslova za redovnice i laike koji nisu znali latinski, a nastala je tako da su se *Psaltiru* dodavali pojedini dijelovi, tj. *Komunal*, *Oficij za mrtve*, mali oficij Majke Božje, i *Kalendar* (PANTELIC 1980: 362). Da je u BrAc dragocjen prijepis hrvatskoglagoljskoga *Psaltira* koji se odlikuje fonološkim i tvorbenim osobitostima kao i prijevodom, već je 1910. g. uočio Josip Vajs (VAJS 1910). Dragutin Parčić upozorio je Vajsa da »že nenalezl mezi breviári chrvatsko-hlaholskými tak pěkného textu žaltárového« (VAJS 1910: XCII).

Prema lunarnoj bi tablici BrAc mogao biti pisan 1384. godine, a prema paleografskim se osobinama može datirati koncem 14. ili početkom 15. stoljeća (ŠTEFANIĆ 1969: 114). Pisan je hrvatskom ustavnom glagoljicom i ima ukupno 70 folija, formata 29,2 cm x 20,5 cm u dva stupca po 42 retka. Prema Vjekoslavu Štefaniću, pisale su ga dvije ruke: prva od f. 1–61c, a druga od f. 61d–70v. Ornamentacija inicijala u tekstu ispisanome prvom rukom pokazuje sličnosti s ornamentacijom inicijala u *Dragučkome brevijaru* (Temporalu) iz 1407. god., sign. *III b 25* (BrDrag) (ŠTEFANIĆ 1969: 118). *Psaltir* u BrAc sadrži svih 150 psalama raspoređenih na dane u tjednu i pojedine časove. U 135. psalmu (f. 32b–32c), gdje se u ostalim *Psaltirima* ponavlja vers *eko vь věkb milostь ego*, svaki drugi redak je izbrisan. U tome se BrAc podudara s PsLob, najstarijim hrvatskoglagoljskim *Psaltirom* u kojem je ovaj isti stih također istrt. Osim toga, o međusobnoj povezanosti BrAc i PsLob svjedoče i neke njihove zajedničke pogreške (ŠIMIĆ 2008: 541). Ovdje možemo pretpostaviti da je riječ o prilično velikoj sličnosti među ovim dvama rukopisima: *vremenskoj* – oba su rukopisa nastala u drugoj polovici 14. st.; *tipološkoj* – oba su *Liber horarum*; a pri tome ne smijemo isključiti ni *prostornu* povezanost. Na kraju se *Psaltira* u BrAc nalazi i *Ambrozijev himan*: *Tebe b(ož)e hv(a)limь* f. 35b–c, zatim slijedi deset uobičajenih kantika f. 35d–39b. Najveći dio brevijara, osim *Psaltira*, u BrAc zauzima *Komunal* (*Commune sanctorum*), a sadrži zajednička čitanja i molitve za apostole, evanđeliste, mučenike, ispovjednike, naučitelje i djevice (PANTELIC 1977: 9).

O mjestu nastanka BrAc podaci nisu sačuvani, čak nema ni bilješke o tome; jedino se – prema Kukuljevićevoj zabilješci na hrptu rukopisa »*Breviar 15 věka iz Istre*« (ŠTEFANIĆ 1969: 114) pretpostavlja da bi mogao biti iz Istre.

Iako se do sada smatralo da je jezik BrAc crkvenoslavenski hrvatske redakcije koji je posebice u *Psaltiru* konzervativan po svojim fonološkim, morfološkim i leksičkim obilježjima, na temelju podrobnije jezične raščlambe može se zaključiti da iznesena tvrdnja vrijedi samo za prvi dio brevijara, tj. *Psaltir* (ŠIMIĆ 2006). Drugi je dio znatno pomlađen, posebice na fonološkoj razini, ali i na svima ostalima. U središtu pozornosti ovdje su napose pojedine jezične karakteristike BrAc koje na grafijskoj i fonološkoj razini potvrđuju dosadašnju pretpostavku da je taj rukopis pisan u Istri, odnosno da pripada sjevernoj, konzervativnijoj skupini hrvatskoglagoljskih rukopisa prema podjeli Marije Pantelić koja je utvrdila da se biblijski tekstovi u hrvatskoglagoljskim misalima mogu podijeliti u dvije matice: *južnu* koja se oslanja na *Vulgatu* i *sjevernu*, krčko-istarsku kojoj je na čelu najstariji hrvatskoglagoljski misal 4. *vatikanski misal* (MVat₄) u čijem se tekstu nazrijevaju ostaci grčke *Septuaginte* (PANTELIĆ 1967: 71).

II. FONOLOŠKA RAZINA

II. 1. SAMOGLASNICI

II. 1. 1. *Pisanje jerovskoga znaka*

Pisanje jerovskoga znaka (ŽAGAR 2008: 705) pravilnije je u *Psaltiru*, nego li u drugome dijelu brevijara (*Komunalu*). Primjerice, u prvome dijelu na kraju riječi prevladava *štapić* (I): *tvoemъ* 4d, *stresetъ* 6c, *nečistivihъ* 9a, *glasomъ* 11b, *blagihъ* 14d, *vinogradъ* 19b, *ûnostъ* 24a, *bêdъ* 26a, dok *apostrofa* (ʹ) dolazi vrlo rijetko, osim na granici naglasne riječi i enklitike: *poučitʹ se* 1a, *porugaetʹ se* 1a, *vʹzgoritʹ se* 1b, *posramitʹ se* 3b, *dalʹ mi esi* 4a, *obratetʹ se* 5b, *pasetʹ me* 5b, *poženetʹ me* 5c, *priêtʹ me* 6c, *utrudihʹ se* 15d itd. U drugome dijelu brevijara *apostrofa* (ʹ) dolazi često i na kraju riječi: *obrazʹ* 62b, *popiraetʹ* 62b, *obrêtʹ* 62b, *lastitʹ* 62b, *utêžaniemʹ* 62c, *estʹ* 64a, *gl(agol)etʹ* 64a, *čtutʹ* 64b, *moemʹ* 64c, *mrtvimʹ* 64d, *estʹ* 65a, *žedaetʹ* 65b, *rabʹ* 65d, 66a, *svêtʹ* 66a, *vzvêšʹ* 66a, *zatimʹ* 66c, *sprêdʹ* 67b, *bistʹ* 67b itd.

Pojavu češćih nepravilnosti u pisanju *jera* (ь) u drugome dijelu brevijara u odnosu na prvi potvrđuju primjeri: u sredini riječi iznimno rijetko nalazimo *štapić* (I): *sbstavleno* 42b, *dbêvlu* 45c, *Pbsъ* 44b, *tgda* 47b, 59a, *sbgrêši* 49b, *tmêbъ* 55d, *kbsneču* že 59a – osim kad se ь nalazi na kraju retka da bi se popunilo prazno mjesto: *sb-braše* 40b, *sb-vêdêniemъ* 44c, *sb-vêtilnici* 59c, itd.

Štapić (I) se u prijedlogu *vb* bilježi: 1. ispred riječi koja počinje s *v*: *vb vratehь* 2b, 31b, *vb věcě* 2d, *vb vrětiče* 15d, *vb vsěhь* 22a, 27a, 44a, 46b, 52a, *vb věčnie* 39c; 2. ispred riječi koje počinju samoglasnikom: *vb izbitcěhь* 4d, *vb edině* 7c, *vb usnahь* 59b, *vb onu* 17d, *vb eûptě* 18d, 25b, *vb euptь* 24d, *vb ognь* 39b, *vb erěehь* 23b; 3. ispred riječi kod koje je u prvome slogu bio slabi *poluglas*: *vb t'mě* 20d, 21d, 25d, *vb m(b)ně* 9b, 12b, 26d, 33b, 33d itd.

Vokalizacija kod prijedloga *vb* u BrAc provodi se u svim onim položajima u kojima se u hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima većinom bilježi *štapić* (I): 1. ispred riječi koja počinje s *v*: *va v(ě)kь* 2d, 3a, *va v(ě)ki* 38d, 42b, 51c, 52c, *va vasь* 40b, 40d, *va vadahь* 51a, *va vonu* 55d, *va voni* 60a, 62d; 2. ispred riječi koje počinju samoglasnikom: *va uzaь* 46a, *va ino* 49b, *va uho* 49c, *va učrěsli* 57b/c, *va onomь* 60b, *va inomь* 60b, *va otrocihь* 61d; 3. ispred riječi kod koje je u prvome slogu bio slabi *poluglas*: *va mně* 63d, 64a, *va t'mě* 65b, *va vsěmь* 67b (MIHALJEVIĆ 1991: 49). Kod tih primjera nema neke veće razlike u prvom i drugom dijelu brevijara.

Za razliku od prijedloga *va*, prijedlozi *sa* i *ka* prilično se rijetko nalaze u tekstu, i to isključivo u drugom dijelu rukopisa: *sa s(ve)timi* 63a, 63c, *sa mnojû* 63c, *sa vsěmi* 66a, *sa o(tь)cem'* 67b, *sa s'voimi* 67b, *ka onoi* 42d, *ka otačastviû* 62b, *ka grobu* 63c, *ka vsakimь* 64b, *ka g(ospode)vě* 66a, *ka mně* 66a. U tim prijedlozima češće se bilježi *štapić* (I): *sь s'nmomь* 6a, *sь grěšniki* 6b, *sь mnoû* 8c, *sь ust'nama*, 9d, *sь simь* 48d, *sь s(ve)timi* 50b, *sь agncemь* 54c, *sь soboû* 56d, 59a, *sь světilniki* 60d; *kь iskrnemu* 2d, *kь g(ospode)vě* 17d, 25d, 26a, *kь isaku* 24d, *kь zapov(ě)demь* 28d, *kь eziku* 30c, *kь cr(ь)kvě* 32d itd. Ovdje je riječ o tzv. »združenicama« – jednoslovnim, dvoslovnim ili troslovnim riječima koje se pridružuju prethodnoj ili sljedećoj ne čineći nužno akcenatsku cjelinu (ŽAGAR 2001: 309–310; 2008: 701). Ta je pojava povezana s općom tendencijom »... narušavanja naslijeđenog načela *scriptura continua*, ali sa zanimljivim odstupanjem od očekivane relacije prema pretpostavljenom izgovoru skupina riječi: razmjerno su česti primjeri da se okupljaju u „grozdove“ ne samo one riječi koje čine akcenatsko jedinstvo, nego se sve kratke (dvoslovne ili troslovne) riječi pridružuju većoj« (ŽAGAR 2007: 273).

Pomlađenost je u drugome dijelu rukopisa vidljiva u primjerima u kojima je jaki poluglas ispao, odnosno nije vokaliziran i izjednačen je s onim primjerima koji izvorno nisu imali poluglas (npr. *ognь*). U *Psaltiru* se takve

riječi najčešće pišu s *apostrofofom* ('), kao npr. v *kon'čb* 2b, 4b, 19a, *vên'čb* 4d, *prvên'čb* 18d, 25a, *tel'čb* 12c, 25b – ili bez ikakvoga znaka, npr.: *načetakb* 18d, 23d, *pêskb* 18c, *vosk̃b* 5a, 13c, 15b, 23a, *krêpk̃b* 2a, 2d, 16b, *končb* 21c, *telčb* 6c, *ogñb* 2d, 3d, 9b, 11d, 15a, 18c, *ostank̃b* 9a. U drugome dijelu rukopisa nalazimo iste primjere, ali i one u kojima se nalazi *a*: *krotak̃b* 43d, 50c, *konac̃b* 62d (dva puta), *agnac̃b* 63d, 68b, *agnaca* 62d. U *Psaltiru* se nalazi samo jedan takav primjer: *starac'* 29c, ali on je naknadno upisan sa strane u psalmu 118,100.

U nekim položajima nema razlike u pisanju *jera* u prvom i u drugom dijelu brevijara, primjerice u sredini riječi kad se *poluglas* nalazi u slabom položaju,¹ najčešće se izostavlja: *čto* 1b, 17a, 30c, 40b, 42d, 45a, 49a, 63d, *počto* 10b, 45c, 61c, 64c, *grêšnih̃b* 1a, 17d, *grêšnikom̃b* 7d, 66b, *vskuû* 1a, 10b, 50b, 53d, *umnožiše* 1b, 9b, 26b, *ptica* 2d, 23d, 31a, *pticam̃b* 19a, *srebra* 3b, 29a, *srebro* 15a, 27c, 55b.

Na granici prefiksa i korijena u cijelome se rukopisu bilježi *apostrof* ('): *s'braše se* 1a, 38a, *s'brae* 25d, *s'branie* 39d, *v'čnet̃b* 3b, 43c, 47c, 57b, 61a, *s'hranit̃b* 26b, 28b, *s'hraniti* 29a, 35c, 46b.

Poluglas se vokalizira u *jakome* položaju: *sasudi* 2d, 60d, *sasud̃b* 7a, *sasudêh̃b* 60a, *dažd̃b* 15b, 66b, 68b, *laṽb* 45c, *čast'na* 63b, 64b, *častna* 64a, 64b, *tagda* 67c, 68b – no katkad i u *slabome*, što je nešto češće u drugome dijelu rukopisa: *vačnut̃b* 63b, 64b.

II. 1. 2. Pisanje *jata* (ê)

U hrvatskologoljskim je tekstovima grafija za *jat* Ѧ (ê) prilično dobro očuvana sve do 15. stoljeća, ali se već rano pojavljuju i njegovi refleksi – *ekavski* i *ikavski*, npr. u *Splitskom fragmentu misala* (FgSpal) s poč. 13. st. (ŠTEFANIĆ 1957), u *Fragmentu Djela Pavla i Tekle* (FgTh) iz 13. st. (GRABAR 1972) i u *Pazinskim fragmentima* 6 (FgJac) s početka 14. st. (GRABAR 1973). Na temelju proučavanja hrvatskologoljskih liturgijskih rukopisa, Milan Mihaljević je zaključio da se *jat* može pretpostaviti kao dio glasovnoga sustava. Pravilna uporaba znaka Ѧ najbolje je očuvana u MVat₄,

¹ *Jerovi* su mogli biti *slabi* i *jaki*: *slabi* su na kraju riječi ili ako je u slogu iza njih neki drugi samoglasnik ili *jer* koji je jak. *Jerovi* su *jaki* ako je u slogu iza njih *slabi jer* ili ako je *jer* jedini samoglasnik u riječi koji je onda nositelj naglaska. Najjednostavniji je način određivanja tzv. *Havlikovo pravilo* po kojemu se *jerovi* broje od desnoga kraja riječi: prvi je *slab*, drugi *jak*, treći *slab* itd. (MIHALJEVIĆ 2002: 198).

BrVb₁, BrLab i PsPar iako i u njima ima sporadičnih refleksa, a nešto ih je više (iako još uvijek malo) u BrVO, BrPm i MNov (MIHALJEVIĆ 1991: 58, PANTELIĆ 1967). Glas *jat* kao jedinicu glasovnoga sustava, a ne samo grafem opravdano možemo pretpostaviti i u tekstu *Muke po Mateju* u većini naših misala, gdje se pojavljuje češće nego odgovarajući znakovi za *e* i *i*. Jedino u MNew, MVat₈ i MHrv – znakovi za *e* i *i* češći su od znaka za *jat* (ŠIMIĆ 2000: 32).

1. 2. 1. *Pisanje jata ѣ (ê) u korijenu riječi*. Već se na prvi pogled može uočiti da se znak ѣ u *Psaltiru* BrAc piše pravilno, odnosno, da je crkvenoslavenski s rijetkim ekavskim i ikavskim refleksima *jata*: *grêšnihъ* 1a, *vrême* 1a, *svêstь* 1a, *gnêvnъ* 2a, *strêli* 2a, *vên'čalъ* esi 2a, *trpênie* 2b, *grêšnikъ* 2c, *potrêbitъ* 2d, *prosvêti* 3a itd. U tom je pogledu cijeli *Psaltir* pisan ujednačeno, tj. nema nikakve razlike između njegova početka i kraja, što bi moglo poslužiti kao argument da ga je pisala jedna ruka. Ekavski je utjecaj neznan jer nalazimo svega nekoliko primjera ekavskoga refleksa *jata*: *sedi* 27a, *tr'pelivъ* 34b; a za ikavski potvrda nema.

Za razliku od *Psaltira*, u drugome se dijelu brevijara *jat* ne bilježi tako dosljedno, odnosno prema kraju rukopisa sve je intenzivniji ekavski utjecaj, što pokazuju i sljedeći primjeri: *videnie* 65a, *sedi* 54b, *sedetъ* 53b, *seditъ* 67d, *oben'čani* 51c, *primete* 51d, *veri* 61d, 63c, *veroû* 61d, *delъ* 62b, *leki* 62b, 62c, 64d, 65a, 65b, 67d, *telesnie* 62b, *seni* 63c, *korene* 64a, *veruû* 64c, 64d, *meri* 65a, *bed'no* 65b, *semъ* 65b, *zveremъ* 65b, *smerenie* 65d, *veruetъ* 65d, *telese* 66d itd. Jezična je pomlađenost u hrvatskoglagoljskim rukopisima zamjetna u rubrikama, kao što je utvrdio Josip Tandarić: »S obzirom na prodor narodnoga govora, u liturgijskim je tekstovima lako odvojiti sakralni tekst od rubrikâ. Kao po pravilu u rubrikama više dolazi do izražaja govorni jezik, dapače i u terminologiji (...)« (TANDARIĆ 1993: 73). To je karakteristično i za BrAc u kojemu su leksemi s ikavskim ostvarajem *jata* najčešći u rubrikama: *lipimъ glasomъ* 66d, *naprid'* 67b, ali i drugdje: *vidil'* 62b, *umriti* 62c, *vidih'* 62c, *tribi* 64a, *živiti* 64a, *viditi* 64c, 64d, *midena* 65d, *biše* 65d, *vidili* 65d, *želiše* 66a, *div'čska* 67b, *mis(e)čъ* 68a; kao i u *kalendaru* npr.: *stipana* 69r itd. Potrebno je napomenuti, da se mlađi ekavski i ikavski oblici u određenim osnovama ponavljaju u drugome dijelu brevijara, a češći su pri kraju rukopisa, odnosno u dijelu BrAc f. 61d–70 koji je pisala druga ruka (ŠTEFANIĆ 1969: 113).

1. 2. 2. U prefiksima u *Psaltiru*, ali i u drugome dijelu brevijara, najčešće se bilježi *jat*, npr.: *prêd'* 61d, 64a, 64b, 64d, 65b; *prêstolb* 2b, 10d, 59a, 60d, 61a, 62d, 68a; *prêkloni* 3d; *prêd's'ta* 11a, *prêbudetb* 21b, *prêpoêšana* 61d, *prêdstaviti* 62a, *prêlastiti* 62a, *prêtrpimb* 63a, *prêbivaetb* 63d, 65d; *prêm(i)-l(o)stiva* 67a, *prêbivanie* 67a, *prês(ve)taê* 67b, *prêsl(a)vna* 67a, 67d, 68a, *prêmudru* 67d, *prês(vê)tli* 67d itd. U tim je primjerima čest i ekavski ostvaraj *jata*: *prelêzu* 4a, *prepoêsa* 4a, 6d; *prepoêšana* 57b, 57c; *prerêkaniê* 4b, 7a, 19c; *premlči* 26c, *predb* 6a, 16a, 39c, 40b, 43a, 57a, 57b; *prepodobni* 6c, 11d, 39d; *premudrosti* 39d, *prebivae* 40b, *prebivaûce* 62b itd. U većini hrvatskoglagoljskih misala 14. i 15. stoljeća, u *Muci po Mateju* također je značajniji utjecaj ekavizama, nego ikavizama (ŠIMIĆ 2000: 32).

1. 2. 3. U imperativnim je oblicima u 1. i 2. licu množine u BrAc potvrđeno širenje formanta *-ê-* na glagole *i*-konjugacije gdje se nastavak *-ête* pojavljuje znatno češće od očekivanoga nastavka *-ite*. Ta je tendencija poznata još od 12. i 13. stoljeća u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima, što pokazuje da je *jat* u množini postao opća, neutralna oznaka imperativa (MIHALJEVIĆ 2008: 340). Primjeri: *lûbête* 1b, *otstupête* 1d, *hv(a)lête* 5b, 32a, 34c, 34d, 35b, 36d, 37b, 39b, 42b, 52b, 61b; *budête* 26c, 39d, 40a, 42c, 63b; *sl(a)vête* 5b, *v'z'lûbête* 7a, *veselête* 7b, 23a, 50a, 50b, 52b; *dadête* 14d, 59a; *ne v'znosête* 17c, 23b; *ne v'zdvîžête* 17c, *ne gl(agol)ête* 17c, *priklonête* 18a, *v'strubête* 19c, *slišête* 19c, *izbavlête* 19d, *v'zvēstête* 22d, 24d, *hodête* 22d, *poklonête* 22d, 23a, *utvr'dête* 24d, *ičête* 24d, *uklonête* 29d, *prosête* 30d, *ishodête* 58b itd. Ipak, takvi oblici pretežu u *Psaltiru*, dok se u drugome dijelu rukopisa usporedno pojavljuju i imperativni oblici na *-ite*, npr.: *lûbite* 41a, 41c, 42a; *tvorite* 56b, 56c; *v'zveselite* 43b, *ugotovite* 44d, *skažite* 48a, *izbavlaite* 50c, *učite* 50c, 50d; *hodite* 50d, *vidite* 53a, *bl(agoslo)vite* 55c, 59a; *izidite* 60c, *hv(a)lite* 65d, 66a; *veselite* 66c itd. Navedeni bi oblici mogli biti crkvenoslavenski, ali kako je u drugome dijelu rukopisa općenito manje crkvenoslavenskih jezičnih osobina, veća je vjerojatnost da su to mlađi oblici, odnosno da se mogu pripisati utjecaju kontaktnih govora, kao i primjer *primete* 42a, 51d.

1. 2. 4. U gramatičkim je morfemima *jat* dobro očuvan kod imenica i zamjenica, primjerice u lokativu singulara *a-osnova* i *o-osnova*: *v' zakonê* 1a, 45a, 50b, 56a; *v' mirê* 1c, 39b, 41c, 48d, 54d, 65d, 67b; *v' kupê* 1c, *v' adê* 1d, *o b(o)zê* 4a, 26c, 49d; *po srêdê* 5b, 26d, 61a; *na mêtê* 5c, *v' krovê* 6a, 64a,

67c; *na krovê* 49b, 49c; *v' mihê* 49c, *v' dvorê* 6c, *va užasê* 7a, 27d; *na odrê* 10a, *v neduzê* 10a, *v' glasê* 10a, *v' ishodê* 27c, *v' strasê* 29d, *na sudê* 30d, *na prêstolê* 31d, *na mêtê* 31d, *v zracê* 63b, *v têtê* 62c itd. U drugome dijelu rukopisa nalazimo katkad i mlađe oblike: *v zraci* 64b, *v têtli* 64c, *na nive* 62a. U akuzativu dvojine *a-osnova* također je najčešći *jat*: *nozê* 4a, 5a, 27c, 44b, 47b, 65a; *rucê* 4a, 5a, 6a, 6d, 10a, 27c itd.²

U lokativu je množine glavne promjene imenica u muškome i srednjem rodu dobro očuvan gramatički morfem *-êhь*: *v dêlêhь* 2b, 22a; *o dêlêhь* 60d, *vъ ezicêhь* 2b, 22d, 26b, 31a; *va oblacêhь* 3d, 5c; *v grêsêhь* 12b, *po vrazêhь* 10c, *v mêrilêhь* 14b, *v dvorêhь* 22b, 27d/28a, 30d, 32a, 45c; *v selêhь* 16a, 18d, 20b, 28a; *v sasudêhь* 60a, *v' sudêhь* 60d, *o rabêhь* 63c itd.

U imenica koje se sklanjaju prema *i-deklinaciji* nije došlo do preklapanja s glavnom promjenom, odnosno one dobro čuvaju gramatički morfem *-ehь*: *v pohotehь* 2c, *v' putehь* 3a, 31b; *po putehь* 47a, 54c, 58a; *v pečalehь* 2c, *v' guslehь* 22a, *v lûdehь* 10c, 13c, 16c, 35a, 26b, 54a, 55c, 55d; *v' zap(o)-v(ê)dehь* 27b, 28c, 29b; *po ustehь* 46b, *vъ vratehь* 2b, 31b, 55a, 55d, 57a; *po kždo vratehь* 46b, *po branehь* 51d itd. Do pomaka je došlo jedino kod imenica *s-osnova* srednjega roda koje su preuzele gramatički morfem *-êhь* iz glavne promjene: *n(a) n(e)b(e)sêhь*, 30d, 56c, *v' sl(o)v(e)sêhь* 12b, 28c, 30b, *v 'čudesêhь* 28c.³

U zamjeničkim se oblicima također dobro očuvao *jat*, npr. kod ličnih zamjenica u dativu jednine: *m(b)nê* 58d, *mnê* 63d, 64c, 64d, 65a, 65b, 66a; *tebê* 1c, 5a, 2a, 42c, 46a, 55c itd. i u lokativu jednine: *m'nê* 1a, *mnê* 47c, 63c, 66a; *m(b)nê* 15d, 49d; *o tebê* 2b, 9d, 16b, 17d; *po tebê* 14c, 60a; *v tebê* 19c itd. Kod neličnih zamjenica u genitivu, dativu i instrumentalu množine crkvenoslavenski se nastavci *-êhь*, *-êmь* i *-êmi* katkad zamjenjuju nastavcima *-ihь*, *-imь* i *-imi*. Premda rijetka, ta je pojava poznata u liturgijskim rukopisima u kojima se – za razliku od BrAc koji nema takve primjere – sreću i nastavci *-ehь*, *-emь* i *-emi*. U BrAc potvrđeni su i primjeri za genitiv množine: *ni ot edinihь lûdi na za vsêhь k' vsêmь* 61c, *I ničtože v semь mirê lûbitelno udr'žitъ niedinihь veče l'stiviъ naslaždati se* 48d, *Bol'se ubo naučitelъ ve-*

² Napomena: kod navođenja pojedinih primjera katkad se zanemaruju grafijske razlike u pisanju ѣ ili ' itd.

³ Više o imenicama u BrAc vidi: ŠIMIĆ 2010.

liki ot eterihъ 44b; dativ množine: ne samimъ s(ve)timъ koludricamъ 61d, Poda eterimъ sie poglaždenie 57b; instrumental množine: Na mēu onimi prēispod'nimi 63c.

Kod zamjenice vьsь u dativu množine prevladava crkvenoslavenski oblik vsēmъ: začitnikъ estъ vsēmъ up(ь)vaūčimъ na nъ 4a, Êko ti g(ospod)i bl(a)gъ i krotkъ esi i prem(i)l(o)stiv' vsēmъ prizivaūčim te 20c. Oblik vsemъ potvrđen je dva puta: ugaždaite vsemъ 56c, Na kako čtemъ see vsemъ podobaetъ 58d; a vsimъ samo jednom u Komunalu: i vsimъ dobrotvorcem' našimъ vēčna bl(a)ga vzdai 66c. Zanimljivo je da u istoj rečenici supostoje dva različita oblika, vsēmъ i vsemъ: i oče ugaždaite vsemъ i v' vsēhъ êkože i azъ vsēmъ ugaždaū 56c; slično i u dativu jednine: razvē ače braždu sie podob'stvo ka vsēi cr(ь)kvi pristoitъ 61b, imže t'kmo vsei lûb'vi s(ve)taē slava (!) protivu gl(agol)etъ 41b; u lokativu jednine: i vzwēstēte siē po vsēi z(e)mli 35d, Postaviši e knezi po vsei z(e)mli 11a, 39d; i po vsei z(e)mli sl(a)va tvoē 13b, V' vsei z(e)mli sl(a)voū i č(ь)stiū vên'čalъ i esi 45d.

U genitivu je množine uobičajeno vsēhъ: egda samъ pr'vēe vsēhъ prei-de 52d, ot vsēhъ n(a)sъ otrēši grēhovъ 53d, Elikože vsēhъ s(ve)tihъ lûdehъ možetъ biti sili i m(i)l(o)sti 54a, êko ot eterago svētlēišago istočnika vsēhъ potokъ siē bl(a)godētъ priplu 54a. Mlađi oblik vsihъ nalazimo samo dva puta, jednom u rubrici: Vsihъ S(ve)tihъ An(tiponъ) 66c; a drugi put u Kalendaru: Bl(a)gd(a)nъ vsihъ s(ve)tih' 70c. U lokativu je množine također češći crkvenoslavenski oblik vsēhъ, dok se iznimno rijedak mlađi vsihъ nalazi samo jednom: Êkože bo v' vsēhъ s'grēšaetъ vъ vsēhъ i porazimъ se 52a, V' vsēh' bo k naravu krivinъ prilagaem se 52a, Im(ь)že po vsēhъ putehъ nevidimi 54c, kako ti gl(agol)eši vsēmъ ugodī i v' vsēhъ ugaždai 56d, Da bl(aže)na nar(e)češi se vъ vsihъ ženahъ 68a.

Kod povratne zamjenice sebe, se nalazimo inovaciju u primjeru sebi 64a.⁴

II. 1. 3. Refleks glasa ɛ

Staroslavenski je prednjojezični nazal ɛ u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika dao e primjerice u misalima iz 14. i 15. stoljeća: načet' MVat₄ 74c, načetъ MRoč 63c, MNov 75c, s kletvoū MVat₄ 75c, raspeše MVat₄ 76c, MHrv 74a itd. Kolebanja su prisutna u osnovi priēti (stsl.

⁴ Više o zamjenicama u BrAc vidi: ŠIMIĆ 2011.

prijēti): *priēt*’ MVat₄ 74a, *priēm*’ MVat₄ 76b i *priem* MVat₄ 76d, *priemše* MVat₄ 75d. Ostali misali u istoj osnovi imaju uvijek: *priēmъ* MRoč 65d, MKoph 69a itd. Alterniranje autohtonoga primarnoga čakavskoga refleksa *a* (< ē) prisutno je i u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim rukopisima, tj. zbornicima – primjerice, u *Petrisovu* (CPet) i u *Koluničevu zborniku* (CKol), kao i u djelima hrvatskih protestantskih pisaca te u jeziku M. Marulića, P. Zoranića i P. Hektorovića, dok je u *Zadarskom lekcionaru* i u *Šibenskoj molitvi* potvrđen refleks *a* < ē (HERCIGONJA 1983: 321).

U većini istraženih hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa autohtoni primarni čakavski refleks *a* < ē češći je u sekvenci *jē* > *ja* nego li u sekvenci *čē* > *ča* i *kļē* > *kla*. U *Psaltiru*, kao i u *Komunalu* tipični su refleksi *čē* > *če* i *kļē* > *kle*: *začēlo* i *začēti*: *začēty* 2a, 12b, 68a; *ot začēla* 18a, 66b; *načēty* 4c, *načēty* 18d, 23d; 25a, *počēto* 65a, *čēda* 7d, 49d; *čēdomъ* 36a, *edinočēdu moû* 5b, 8a; *čēsty* 3b, 33c; *pričēstny* 10d, 29a; *pričēstie* 30d, *pričēstnici* 39c, 63a; *čēsto* 53c, 60a, 60b; *kļēty* 2c, 3c, 13d, 51a; *kļēty* 5c, 21c, 54b; *kļēty se* 21c, 27a, 31c, 42b, 54b; *okļēvetaûčago* 10c, *kļēvetaše* 12a, *kļēvtoû* 55c, 55d; *prokļēty* 28c, *kļēvety* 16d itd. Jedina je iznimka utjecaj narodnoga čakavskoga govora vidljiva u primjeru *počaty* 64b i to također u rubrici gdje su, kao što je već spomenuto, češći mlađi oblici.

U primjerima sa sekvencom *jē* kod glagola *pojēti* i *prijēti* prevladavaju čakavski oblici: *poēt*’ *me* 4a, *poētъ* 19a, *priētъ* 1d, 14c, 16a, 36a, 55a, 68c; *priēti* 42b, 44d, 50a, 55b, 60c; *priētiē* 40c, *priēše* 36c, 42d, 63a; *priēta* 55b, *priēti* 59b, *priēhomъ* 67d, *ēti* 48d itd. U osnovi *eziky* / *ēziky* u rukopisu nalazimo 64 primjera za *eziky* i 24 primjera za *ēziky*: *eziky* 1c, 10c, 11b, 12d; *ezikomъ* 2a, 3b, 12c, 26c, 45c; *eziky* 2d, 5a, 8b, 21c, 25d, 32c, 37d; *ezika* 24d, 25b itd. Važno je napomenuti, da se ta dva različita primjera značenjski razlikuju. Oblik *eziky* uglavnom se pojavljuje u značenju *govorni organ*, kao npr.: *podъ ezikomъ ego trudy* i *bolēzнь* 2c, *Iže ne ul’štitъ ezikomъ svoimъ* 3b, *da ne s’grēšu ezikomъ moimъ* 9b – s nekim izuzetcima: *Zaprētilъ esi ezikomъ* 2b, *B(la)ž(e)ny eziky emuže estъ g(ospod)ъ b(og)ъ ego* 7c. Dok se *ēziky* redovito potvrđuje u značenju *narod*, *puk*, *poganski narod*: *v’ glavu ēziky* 4b, *obladaetъ ēziky* 5b, *I iz’gna ot lica ēziky ihъ* 18d. Iako su potvrđeni i u prvome dijelu BrAc koji je pisan crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije – primjeri s čakavskim refleksom *jē* > *ja* učestaliji su u drugome dijelu brevijara: *v’ glavu ēziky* 4b, *otoč’stviē ēziky* 5b, *ēziky* 5b, 11b, 13d,

18d, 37c, 49c; *prerêkaniê êzikъ* 7a, *êzikom'* 9d, *êzikъ* 13d, 22d, 25a, 32a, 37c, 46c, 54a itd. I ovi primjeri potvrđuju da BrAc pripada sjevernoj skupini hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa.

II. 1. 4. Slogotvorno ȣ i ѣ

Slogotvorno se ȣ i ѣ u starocrkvenoslavenskoj pisarskoj tradiciji bilježilo u obliku *likvid* + *jer*. Takvo se pisanje prenijelo i u hrvatskoglagoljske tekstove. Međutim, uskoro dolazi do poremećaja u pisanju slogotvornoga ȣ i ѣ, u smjeru *jer* + ȣ + ѣ kao i u pisanju *samoglasnik* + *likvid* u našim latiničnim tekstovima već od *Šibenske molitve* iz 14. stoljeća. Takva grafija upućuje na zaključak da se na našem području samoglasni element nalazio ispred *likvida*.

O tome je li uz slogotvorno ȣ i ѣ doista bio popratni samoglasnik postoje dva suprotna mišljenja. Neki istraživači smatraju da je oznaka *ar* i *er* samo znak pisarske tradicije, kao npr. u *Planinama* Petra Zoranića. Drugo je mišljenje da se slogotvorno ȣ i ѣ izgovaralo s prizvukom: »... nema nikakva dokaza da je *šva* u ovakvim pozicijama na čakavskom području bilo kada, bilo u kojem razdoblju, bilo sasvim nestalo (onako kao što je nestalo u štokavskom narječju). Prije će biti da ga je grafija – u ovom slučaju glagoljska – onda kada je općenito dolazilo do redukcija poluglasa (tj. od XI vijeka dalje) – *izbjegavala* pa ga nije pisala ni ondje gdje se dalje izgovaralo (...). Drugim riječima, to što se u glagoljskim tekstovima u XIV i XV vijeku za ȣ nije pisao *ar* ili *er* nego samo *r* ili *r'*, ne mora značiti da to *r* ispred sebe nije moglo imati *šva*, i da to *šva* (lokalno) nije moglo biti *ь* ili *a*.« (HAMM 1962: 164).

U hrvatskoglagoljskim se liturgijskim tekstovima slogotvorno ȣ i ѣ dobro čuva sve do konca 15. stoljeća, dok se u neliturgijskim rukopisima nalaze raznorodne zamjene, ali to ne znači da u našim govorima u 15. stoljeću nije bilo i neizmijenjenoga izgovora ѣ (DAMJANOVIĆ 1984: 65).

Slogotvorno se ѣ i ȣ u BrAc očuvalo bez promjene, najčešće uz bilježenje *apostrofa* (') ili *štapića* (ь) iza *likvida* u primjerima: *stl'pi* 17c, *ispl'nъ* 17d, *ml(ь)nie* 18a, 18c, v *hl(ь)mêhъ* 18d, *slъzna* 19b, *istl(ь)ku* 44c, *ml(ь)čivi* 46b, *sl'zami* 49d, *ml'čatel'nimъ* 50a, *sl'zi* 50c, *sl'nce* 50c, *Pl'ti* 55a, 59c, *istl(ь)-kovanie* 58d, v *semr'ti* 1d, *semr'tnie* 3d, *vskr'snu* 2d, *skr'bi* 5d, 22a, *kr'vi* 6d, 37c, *skr'blû* 7c, *priskr'bna* 10b, *kr'vъ* 18d, *kr'stêñ'skoû* 39a, *mr'tvimъ*

39b, *dr'znetb* 43a, *utvr'di* 43a, *vr'hu* 44a, *čr'vlenie kr'vi* 50a, *gr'dago* 58a, a katkad i prije likvide *s'lz* 19b, *d'lžni* 42c, *d'lgo* 43d, *pred'lgom* 54c *d'lgo* 43d, *d'l'ž'nie* 39c, *d'l'gota* 43c, *d'lgi* 58a, *izm'lzal si me* 64d; bez bilježenja bilo kakvoga znaka uz slogotvorno *l* i *ŕ*: *naplni* 17c, *pltb* 18c, *istlkovanie* 39d, 57b; *vlki* 39d, *slnce* 41c, *Isplneniem* '42b, *premlčati* 46b, *naplnen* 65a, *prstb* 6d, *krvb* 25c, *svršene* 59b.

II. 2. SUGLASNICI

II. 2. 1. Pisanje đerva Ѣ (j)

Znak se Ѣ u hrvatskologoljskim fragmentima 12. i 13. stoljeća pojavljuje samo u stranim riječima uglavnom na mjestu grčkoga i latinskoga *g* ispred prednjega samoglasnika isto kao i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, npr. u riječima: *anġelb*, *evanġelie*, *ġitsimanija*, *leġionb* itd. Kasnije ga nalazimo i na mjestu praslavenskoga *d + j* i to prvi put u *Splitskom fragmentu misala* (ŠTEFANIĆ 1957: 107). U tom se položaju u našim tekstovima pojavljuju tri načina zapisivanja: 1. tradicionalno staroslavensko ѢѢѢѢ, 2. pisanje ѢѢ, 3. pisanje samo susjednih samoglasnika. Tradicionalno pisanje *žd* posve prevladava u MVat₄, BrVb₁, BrVO, PsLob i PsFr (MIHALJEVIĆ 1991: 39).

U *Psaltiru* BrAc također prevladava stariji način pisanja, npr.: *viždb* 2b, *slažd'se* 4c, *postiždu* 7a, *tuždemu* 10d, *razždaûcee* (!) 11b (*Tu bolēzni ēko razždaûcee*), *ugoždu* 13b, *meždurami* 15b, *suždu* 17c, *gospoŹde* 30d. I u drugome je dijelu brevijara najčešće tradicionalno pisanje, tj. *žd*: *poroŹdenie* 43b, *v'saŹdenb* 45c, 56c, *osuŹdaetb* 55a, *daŹdb* 66b, 68b, *ugaŹdaû* 56c, *ugaŹdaite* 56c, *pobēŹdaûce* 58c, *nasაŹdenie* 67c itd.

Đerv se u *Psaltiru* BrAc nalazi samo u stranim riječima, isto kao u fragmentima 12. i 13. stoljeća: *anġ(e)lb* 7d, *anġ(e)l'ski* 18c, *anġ(e)li* 18d, 35a, *ġevalb* 19d *anġ(e)lom* 22a, *lev'ġiinb* 32b itd. U drugome dijelu brevijara *ġ* ne nalazimo samo u stranim riječima *e(van)ġ(eliē)* 46c, 51c, 56c; *v'ġeonē* 49b i *anġ(e)li* 45b, 55c, 60b, nego i u domaćima: *na roġenie d(ē)vb* 62c, *v prasē sēġû* 64c, *saġe* 64c, *viġb* 64d, *v naslaġenihb* 66b, *poroġenietb* 67d, *roġenb* 68b itd.

Za razliku od *Psaltira* gdje su uočena samo prva dva načina za bilježenje *žd*, u *Komunalu* je, većinom u rubrikama, potvrđen i treći način, tj. pisanje samo susjednih samoglasnika: *na roenbe* 44d, 47d, 49d, 52c, 53c, 55d, 58b;

dai 53d, *viite* 56c, *roenomu* 58c, *roistviê* 62c, *roistva* 63d, 68b, *Roistvo* 70r, *prie* 63b, 65c, 66b; *takoe* 61b, 67c, *gospoe* 67d i 68a. U prvome dijelu brevijaru prijedlog *meždu* nalazimo samo u starijem obliku, a u drugom je čest oblik *meû*: 41a, 42a, 58d, 59a, 65d, 66b.

Prema istraživanjima M. Mihaljevića, pisanje *žd* umjesto praslavenskoga *d+j* u većini je rukopisa samo čuvanje tradicije, očuvanje u sjevernoj skupini rukopisa otoka Krka i Istre: MVat₄, BrVb₁, BrVO, PsLob i PsFr. Iz iznesenih je primjera očito da se to odnosi i na BrAc, posebice na njegov *Psaltir*, pa je to još jedna potvrda da taj rukopis pripada sjevernoj skupini hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa.

II. 2. 2. Alternacija v/b

Kod alternacije v/b također ima razlika između *Psaltira* i *Komunala*, odnosno primjera za utjecaj grčkoga ili latinskoga prijevoda. U *Psaltiru* je očuvan suglasnik *v*, odnosno vidljiv je utjecaj grčkoga predloška: *herovimъ* 3d, 35b; *livn'skъ* 6c, *avramlimъ* 11b, *avramu* 24d, 38c, *vъn'êminъ* 15c, *arav'sci* 16d, *vavilonъ* 20c, *vavilon'cê* 32c, *vasilan'skъ* 22a, *ktivotъ* 31d, *varъvarъ* 27c itd. U *Komunalu* također nalazimo iste primjere: *avramlimъ* 40b, *iovu* 57b, *v livanê* 67c, *elisaveta* 68r, ali i pojedinačne mlađe: *gabrielovihъ* 66v, 68r.

II. 2. 3. Slovo ѱ

U našim tekstovima slovo ѱ označava glas *f* i sve do 15. stoljeća nalazi se samo u stranim riječima: *antifonъ*, *efifanija*, *fratar*, *filosofъ*, *Filipъ*, a od 15. stoljeća sporadično se pojavljuje i u domaćima, najčešće u riječi *ufati* i *ufanje* (MIHALJEVIĆ 1991: 47). U *Psaltiru* BrAc ne nalazimo slovo ѱ, odnosno u stranim i domaćim riječima potvrđeno je samo slovo П: *up(ъ)vaite* 1b/c, *up(ъ)vaûcei* 1c, *up(ъ)vanie* 5a, 9c, 14a; *up(ъ)vahъ* 1d, *eprêtmъ* 14a, 26b, *eprêmovi* 18b, *eprêtomъ* 19b, *pênikъ* 22b, *paraona* 32a, 32b; *paraonъ* 36d, *vъ eprêtê* 31d itd. U *Komunalu* također pretežu isti primjeri: *up(ъ)vanie* 43b, 50b, 57d; *up(ъ)vahъ* 46c, *upvaûce* 66c, *penikъ* 67c, *Pervar* 69r, 69v, *Sopie* 70r – ali se pojavljuje i slovo ѱ u primjerima: *šafira* 63d, i *oficii* 64b, 66a, 66c, 68b; *efifanie* 69r, a najčešće je u *Kalendaru* u imenima: *Feliciê* 69r, *felikša* 69r, *avd(i)f(a)kš'* 69r, *Fabiêna* 69r, *Eufemie* 70r, *Frančiska* 70v.

III. GRAFIJA

O mjestu nastanka ovoga rukopisa, odnosno porijeklu njegovih pisara najbolje govore pojedini primjeri koji se odnose na grafijsku ili fonološku razinu. Njih možemo podijeliti u dvije skupine:

III. 1. *Primjeri zamjene pojedinih grafema* – najčešće *o* i *u*: *piûće vinu* 15d umj. *vinu*, *tumu* 60b umj. *tomu*, *v otori* 64d umj. *v utori*.

Slične zamjene nalazimo često u našim latiničnim srednjovjekovnim spomenicima. Za njih je Dragica Malić utvrdila da nisu nastale slučajno, nego kao posljedica pogrešnoga čitanja predloška »pisanoga bilo istim (tj. latiničkim), bilo drugim (tj. glagoljičkim ili ćiriličkim) pismom« (MALIĆ 2004: 549). Te su pogreške nastale najčešće radi nerazlikovanja sličnih slova s predloška, npr. glagoljskih *i* i *o*, *t* i *d* i *l*, ćirilskih *i* i *n*, *o* i *u*. Tragovi glagoljske i ćirilske grafije u latiničnim spomenicima upućuju na izravnu vezu tih spomenika s glagoljskom tradicijom. Grafijske su pogreške prisutne u gotovo svim hrvatskim srednjovjekovnim latiničnim spomenicima, a posebice u *Redu i zakonu zadarskih dominikanki* i *Vatikanskom hrvatskom molitveniku* (MALIĆ 2004: 549).

III. 2. *Primjeri zamjena pojedinih samoglasnika* – koje su mogle nastati pod utjecajem piščeva govora u kojemu se ponekad *o* zamjenjuje s *u*, odnosno sporadično zatvara prednaglasni kratki samoglasnik *o* > *u*. Takvi se primjeri pojavljuju podjednako u prvome, kao i u drugome dijelu rukopisa, a zamjena se najčešće odnosi na riječ *stupi* (umjesto *stopi*): *svr'ši stupi moe* 3c, *uširilb esi stupi moe* 4b, *ot g(ospod)a stupi č(lovê)ku ispravlaût'se* 8d, *ne zapnut se stupi ego* 8d, *is'pravi stupi moe* 9c, *i stupi tvoe ne poznaût se* 18a itd. Jedino u Ps 118,133 susrećemo *stopi moe napravi po sl(o)v(e)si tvoem* 30a.

U drugom su dijelu također česti oblici: *stupi* 42d i 44b, 50c, 50d, 52c, 58a umj. *stopi*; *stupamъ* 42d umj. *stopamъ*; *ubogačeni* 55b umj. *obogačeni*; *imalê* 57d umj. *omalê*; *neporučnъ* umj. *neporočnъ*: *b(og)ъ moi neporučnъ* 4a, *neporučnъ putъ moi* 4a, *neporučnъ budu* 4c, *zakonъ g(ospod)nъ neporučnъ* 4c, *hodei po putu neporučnu* 23c, *puti neporučnê* 23c; *pugubitъ* umj. *pogubitъ*: *putъ grêšnihъ pugubitъ* 34c; *premnugu* umj. *premnogu*: *hv(a)lête i po premnugu* 35b; *vzmugu* umj. *vzmogu*: *i ne vmugu k nemu* 33a; *premudrusti* 58a umj. *premudrosti*; *siruti* 2c umj. *siroti*; *v'znušeniê* 12b umj. *v'znošeniê*; *muû* umj. *moû*: *na dušu muû* 26d; *ubogatitъ* 36b umj. *obogatitъ*;

rastupi se voda 36c umj. *rastopi*; *ovumu* 39d umj. *ovomu*; *ne moguť* 43c umj. *ne moguť*.

Takve česte zamjene ne mogu biti slučajnost, već se ovdje očito radi o utjecaju govora pišćeva kraja. Prema najnovijim istraživanjima Irene Drpić i Silvine Vranić, slična je pojava potvrđena u govoru Lipe – mjesta na sjeveroistočnom dijelu Opatijskoga krasa, gdje su zabilježeni sljedeći primjeri: *razguvarat*, *uganj*, *uštarija*, *pugača*, *uzdravit*. Iako se ta pojava pripisuje rubnim čakavskim govorima, ona je svojstvena i drugima, ponajprije sjeverozapadnim čakavskim govorima, npr. kastavskim (DRPIĆ–VRANIĆ 2000: 25). Prema Lini Pliško, slična je pojava – npr. *ugnjišće* umjesto *ognjišće* – potvrđena i u govoru Barbanštine, odnosno mlađim štakavsko-čakavskim govorima (PLIŠKO 2000: 58). Josip Ribarić takve je primjere zabilježio u štakavsko-čakavskom govoru Vodica (Kraska visoravan) u kojem se samoglasnik *o* može suziti ispred i iza naglasaka: *otac* i *utac* (RIBARIĆ 2002: 88). Prema tome, primjeri su zamjene *o* s *u* dodatni argument za lociranje našega rukopisa u Istru.

III. 3. *Primjer karakterističan za središnje istarske govore – krasoto umj. krasotu* –može se pripisati kajkavskom utjecaju: *v'zlûbiħ krasoto domu tvoego* 6a.

Stražnji se nazal *q* u alpskoj skupini južnoslavenskih dijalekata zamjenjuje samoglasnikom *o*; u manjem dijelu primorske skupine i u bužetskoj regiji samoglasnikom *a*; u istočnom ogranku dinarsko raške skupine samoglasnikom *u*. U panonskoj je skupini i središnjoistarskom dijelu primorske skupine *q* također prešao u *o*. U manjemu dijelu središnje Istre *q* daje *o* i *u* (PLIŠKO 2000: 21). Taj neobičan razvoj praslavenskih glasova *q* i *q* u središnjoj Istri (Boljun, Labin, Pazin, Žminj) uočio je i M. Malecki navodeći primjere *golob* i *rokav*. Leksem *sobota* pojavljuje se i na grafitima u Humu u crkvi Sv. Jeronima na groblju (13. st.): *v sobotu, to pisa šimun žakan prva sob(o)ta po vazmu lét g(ospo)dn(i)h č.ũ.ř.* (=1490) (FUČIĆ 1982: 199); a susrećemo ga i u crkvi Sv. Marije »na Škrilinah« u Bermu (16. st.): *pridoše semo dva križa v nedelu križnu v sobotu* (FUČIĆ 1982: 84). Leksem *sobota* potvrđen je i u *Kvaderni od dot crekav boljunskeh* – računi crkvenih imanja iz Boljuna od 1595. do 1660. godine f. 33r: *Dah ki napravi sveću Velu Sobotu soldini* 5 (BADURINA 1992: 78).

Na sličnu je zamjenu *o* i *u* (*modar* umj. *mudar*, *modrost* umj. *mudrost*,

bodi umj. budi, bodite umj. budite, večero umj. večeru, Avgustino umj. Avgustinu) u Prvotisku misala upozorio Eduard Hercigonja: »Zamjena o : u nije rijetka pojava u prvotisku Misala. Razloge toj zamjeni valja tražiti u sličnosti glagoljskih grafema o i u, a nije isključeno da se u ovakvim slučajevima ponekad radilo o posljedicama djelovanja živa govora na crkvenoslavenski jezik Misala (kajkavski elementi).« (HERCIGONJA 1971: XXIX).

IV. ZAKLJUČAK

Iako se do sada smatralo da je jezik *Akademijina brevijara* (BrAc) crkvenoslavenski hrvatske redakcije, na temelju detaljnije jezične raščlambe na fonološkoj i grafijskoj razini zaključeno je da taj rukopis nije pisan posve ujednačenim jezikom. Iznesena prijašnja tvrdnja odnosi se samo na prvi dio brevijara, tj. *Psaltir* i kantike – dok je drugi dio neznatno pomlađen, posebice na fonološkoj razini, najvjerojatnije i na ostalima, što bi mogla pokazati buduća istraživanja. Tako se, primjerice, u drugome dijelu *jerovski znak* ne bilježi na svim mjestima pravilno, a češći su i refleksi glasa *jata*, posebice ekavski. U prvome dijelu ne nalazimo znak za glas *f* (u svim je riječima znak *p*), koji u drugome dijelu ipak susrećemo u stranim riječima. U drugome su dijelu rukopisa prisutne interferencije crkvenoslavenskoga jezičnoga sustava s čakavskim i, posve rijetko, s kajkavskim. Jezična je pomlađenost očita u rubrikama, u kojima su prilično česti narodni oblici. Kako je došlo do toga da je prvi dio brevijara pisan konzervativnijim jezikom, možemo samo pretpostavljati. Jezik posve sigurno ovisi o vrsti teksta, odnosno poznato je da su liturgijski tekstovi crkvenoslavensku normu očuvali bolje od neliturgijskih. Isto je tako poznato, da se vrlo malo mijenjao i tekst *Psaltira* koji se nije ni smio mijenjati, a svi su ga znali napamet. Jezične razlike mogle su nastati i kao rezultat različitih predložaka s kojih su tekstovi prepisivani, ili jezično-pisarske prakse različitih pisara.

Jezična raščlamba provedena na fonološkoj i grafijskoj razini potvrdila je pretpostavku da BrAc po svim jezičnim obilježjima pripada sjevernoj, odnosno konzervativnijoj skupini hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa. To je zaključeno na temelju jezičnih karakteristika uočenih u *Psaltiru*, a to su: pravilno pisanje štapića (I) na mjestu *poluglasa*; pravilno čuvanje *jata* uz neznatan ekavski utjecaj (ikavizmi su potvrđeni jedino u *Komunalu*: *lipim*

gl(a)somь 66d, *div(i)č'ska* 67b, *naprid'* 67b); pisanje suglasničke skupine *žd*; te potvrđeni primjeri *poêtb*, *priêtb*. Pri tome je zamijećeno, da prvi i drugi dio rukopisa nisu pisani posve ujednačenim jezikom, odnosno da je u drugom dijelu sačuvano manje crkvenoslavenskih jezičnih obilježja, a više narodnih. To se odnosi na pisanje *jata* (*ê*), refleks glasa *q*, pisanje *đerva* (*ġ*), alternaciju *v/b*, pisanje znaka *p/f* itd. Na temelju tih grafijsko-fonoloških obilježja pobliže se može odrediti mjesto nastanka rukopisa, odnosno podrijetlo pisara.

Da je BrAc pisan u središnjem dijelu Istre, dokazuju kajkavski utjecaj i veći broj ekavizama potvrđenih u tekstu. U BrAc ekavski refleksi *jata* češći su od ikavskih, naročito u drugom dijelu brevijara, što pokazuju primjeri: *sedi* 54b, *sedetb* 53b, *seditb* 67d, *oben'čani* 51c, *primete* 51d, *veri* 61d, 63c, *veroû* 61d, *delb* 62b, *telesnie* 62b, *seni* 63c, *korene* 64a, *veruû* 64c, 64d, *meri* 65a, *bedno* 65b, *zveremь* 65b, *smerenie* 65d, *veruetb* 65d itd. Za pobliže određivanje mjesta nastanka BrAc posebice su indikativni primjeri u kojima je došlo do zamjene *o* s *u*: *stupi* (umjesto *stopi*), *neporučnb* (umjesto *neporočnb*), *pugubitb* (umjesto *pogubitb*). Iako se ta pojava pripisuje rubnim čakavskim govorima, ona je svojstvena i drugima, ponajprije sjeverozapadnim čakavskim, npr. kastavskim.

KRATICE IZVORA

FRAGMENTI MISALA, LEGENDA I APOKRIFA

FgSpal – *Splitski fragment misala*, poč. 13. st., Split, Kaptolski arhiv, br. 468.

FgJac – odlomci *Mučenja sv. Jakova Perzijanca* – *Pazinski fragmenti 6* (*Fragmenta Pisinensia 6*), poč. 14. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti *Fragm. glag. 90* (90j + *Fragm. glag. 89*).

FgTh – Fragment apokrifa *Djela Pavla i Tekle*, 13. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti *Fragm. glag. 4*.

MISALI

MHrv – *Hrvojev misal*, *Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, 1404. g., Istanbul, Topkapi Sarayı.

MKoph – *Kopenhagenski misal*, konac 14. stoljeća, Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, sign. *Ny kongelig Samling 41b, 2 o*.

- MNew – *Njujorški misal*, sredina 15. stoljeća, New York, The Pierpont Morgan Library, sign. *M 931*.
 MNov – *Misal kneza Novaka*, 1368. g., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. Slav. 8*.
 MRoč – *Ročki misal*, oko 1420. g., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. Slav. 4*.
 MVat₄ – *4. vatikanski misal*, najstariji hrvatskoglagoljski misal s početka 14. stoljeća, Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4*.
 MVat₈ – *8. vatikanski misal*, 1435. g., Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 8*.

BREVIJARI

- BrAc – *Akademijin brevijar*, 1384. g., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III c 12*.
 BrDrag – *Dragučki brevijar*, 1407. g., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III b 25*.
 BrLab – *1. ljubljanski brevijar*, kraj 14. stoljeća, Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 161*.
 BrPm – *Pašmanski brevijar*, druga polovica 14. i 15. stoljeće, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III b 10*.
 BrVb₁ – *1. vrbnički brevijar*, 13.–14. stoljeće, Vrbnik, Župni ured.
 BrVO – *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396. g., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3*.

Zbornici

- CKol – *Kolunićev zbornik*, 1486. g., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III a 51 (Kuk. 352)*.
 CPar – *Pariški zbornik (Borislavićev)*, 1375. g., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Cod Slav 73*.

Psaltiri

- PsFr – *Frašćićev psaltir*, 1463. g., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 77*.
 PsLob – *Lobkowitzov psaltir*, 1359. g., Prag, Lobkovická knihovna, sign. *XXIII G 67*.
 PsPar – *Pariški psaltir*, 14. stoljeće, Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 11*.

LITERATURA

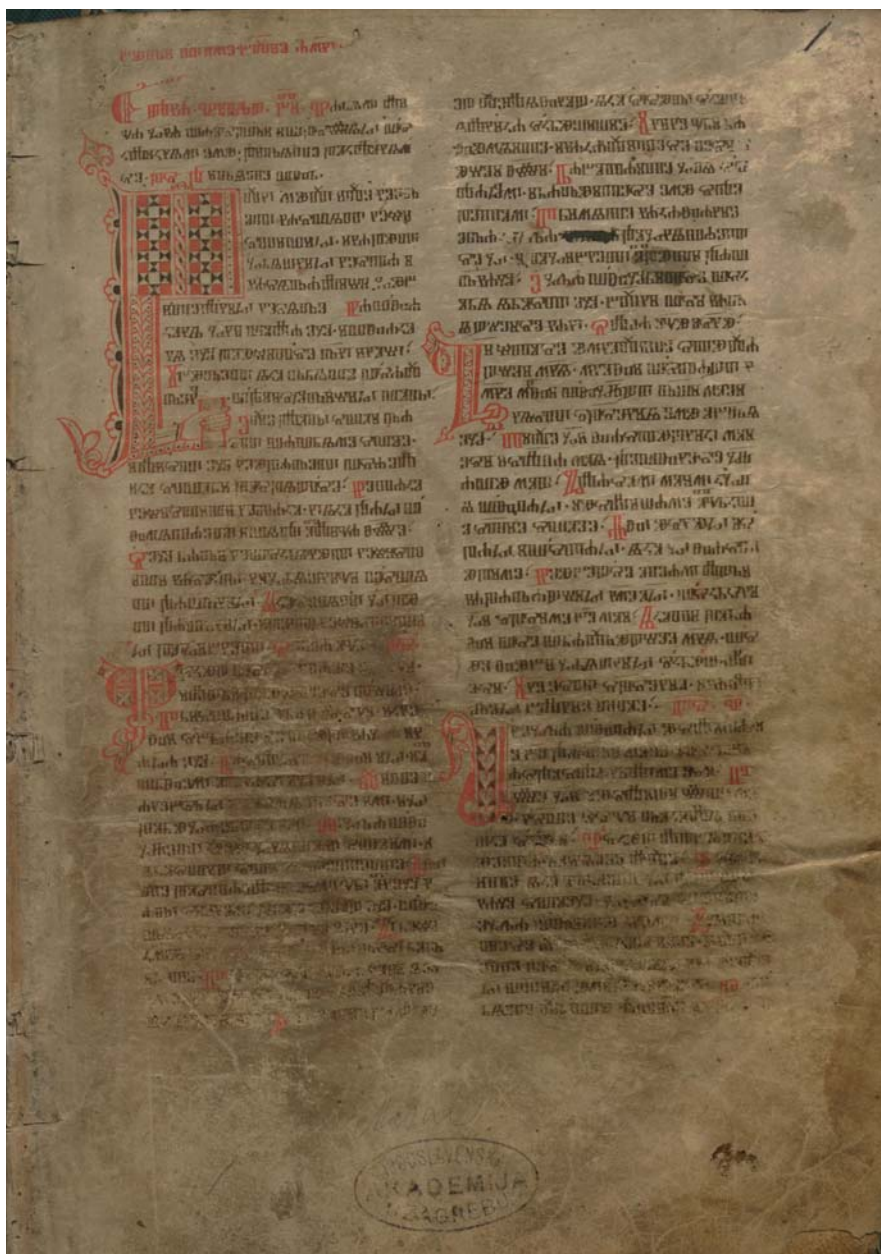
- BADURINA, A. 1992. *Boljunski glagoljski rukopisi. Kvaderna od dot crekav boljunskeh*. Knjiga prva. Pazin: Historijski arhiv.
- DAMJANOVIĆ, S. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- DRPIĆ, I.; S. VRANIĆ, 2000. Jezične značajke mjesnog govora Lipe. *Fluminensia* 1–2, godište 12, 17–36.
- FUČIĆ, B. 1982. *Glagoljski natpisi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- GRABAR, B. 1972. Apokrifna djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi 3. Djela Pavla i Tekle. *Radovi Staroslavenskog instituta* 7, 5–30.
- GRABAR, B. 1973. Mučenje Sv. Jakova Perzijanca u hrvatskoglagoljskim odlomcima XIV st. *Slovo* 23, 141–160.
- HAMM, J. 1962. Marulić i »Judita«. *Slovo* 11–12, 148–166.
- HERCIGONJA, E. 1971. Odabrane perikope Evanđelja iz Prvotiska. *Misal po zakonu Rimskoga dvora*. Pretisak, Zagreb: Liber; Mladost, XIX–XXIX.
- HERCIGONJA, E. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- MALIĆ, D. 2004. Skrивene veze hrvatske srednjovjekovne glagoljičke, ćirilice i latiničke grafije. *Glagoljica i hrvatski glagolizam, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk 2.–6. listopada 2002.)*. M. A. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.) Zagreb-Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 549–560.
- MIHALJEVIĆ, M. 1991. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
- MIHALJEVIĆ, M. 2002. *Slavenska poredbena gramatika. 1. dio. Uvod i fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- MIHALJEVIĆ, M. 2008. Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. st. *Slovo* 56–57, 333–349.
- PANTELIĆ, M. 1967. Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368. *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 5–108.
- PANTELIĆ, M. 1977. *II. novljanski brevijar. iz god. 1495*. U: PANTELIĆ, M.; A. NAZOR, 1977. *II. novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. Župni arhiv Novi Vinodolski*. Fototipsko izdanje. Uvod – Bibliografija. Zagreb: Staroslavenski institut »Svetožar Ritig«, Turistkomerc, 7–37.
- PANTELIĆ, M. 1980. Senjski Lobkowiczov glagoljski kodeks iz 1359. – prototip srednjovjekovnih *Liber horarum* za laike. *Senjski zbornik* 8, 355–367.
- PLIŠKO, L. 2000. *Govor Barbanštine*. Pula: Filozofski fakultet u Puli.
- RIBARIĆ, J. 2002. *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijalekata*

- na poluotoku Istri s opisom vodičkoga govora. Pazin: Josip Turčinović d.o.o.
- ŠIMIC, M. 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* 50, 5–117.
- ŠIMIC, M. 2006. Grafijske i fonološke osobitosti psaltira u Akademijinu brevijaru (III c 12). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 32, 249–267.
- ŠIMIC, M. 2008. Leksik psaltira Akademijina brevijara (III c 12). *Slovo* 56–57, 531–544.
- ŠIMIC, M. 2010. Deklinacija imenica u Akademijinu brevijaru (III c 12). *Knjige poštujući knjigama poštovan. Zbornik o 70. rođendanu Josipa Bratulića*. R. Horvat, D. Dukić, M. Žagar (ur.), Zagreb: Matica hrvatska, 149–169.
- ŠIMIC, M. 2011. Zamjenice u Akademijinu brevijaru (III c 12). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37/1, 161–197.
- ŠTEFANIĆ, V. 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo* 6–8, 54–133.
- ŠTEFANIĆ, V. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. I. dio*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- TANDARIĆ, J. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Provincijalat franjevac trećoredaca.
- VAJS, J. 1910. *Nejstarší breviář charvatsko-hlaholský, Prvý breviář vrbnický*. Prag: Naklada král. české společnosti nauk.
- ŽAGAR, M. 2001. Grafetičke funkcije jerova u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima. *Drugi hrvatski slavistički kongres, Osijek 14.–18. rujna 1999.: zbornik radova. I*. D. Sesar, I. Bolt (ur.). Zagreb: Hrvatsko filološko društvo; Filozofski fakultet, 309–315.
- ŽAGAR, M. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽAGAR, M. 2008. Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva. *Slovo* 56–57, 695–708.

Summary

OBSERVATIONS ON THE LANGUAGE OF THE *ACADEMY BREVIARY*

The paper gives a description of the language characteristics of the *Academy Breviary*, the Croatian Glagolitic manuscript kept in the Archive of HAZU (Croatian Academy of Sciences and Arts) in Zagreb, call number *III c 12* (hereinafter: BrAc) dating from 1384, and presumably written in Istria. BrAc consists of two parts: *Psalter* and *Commons* (*Commune Sanctorum*) which are not written in the entirely similar language. The second part of

Slika 1: Akademijin brevijar f. 1a-b.

Figure 1: Academy Breviary f. 1a-b.

the manuscript is written with the more recent language characteristics in comparison to the first part. The phonological and graphic analyses have confirmed the assumption that BrAc belongs to the Northern more conservative group of the Croatian Glagolitic manuscripts. The conclusion is based on the following linguistic features: the proper writing of the grapheme called “štapić” in place of the semivowel, the proper use of *jat* with an insignificant ekavian influence, the consonant group *žd* and examples *poêtb*, *priêtb*, while ikavian influence is attested only in the *Commons* (*Commune Sanctorum*): *lipimъ gl(a)somъ* 66d, *div(i)č'ska* 67b, *naprid'* 67b. The graphic and phonological features affirm that BrAc is an Istrian manuscript.

Key words: Academy Breviary, Croatian Glagolitic manuscripts, Croatian Church Slavonic language, graphics, phonology

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenoga projekta »Gramatika hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika« koji se provodi uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

Izvorni znanstveni članak

Autor: Marinka Šimić

Staroslavenski institut

Demetrova 11

HR-10000 Zagreb

Hrvatska

marinka.simic@stin.hr

Primljen: 12. 3. 2012.

Prihvaćen: 13. 12. 2012.